

ROZVOJ LIDSKÉHO KAPITÁLU V HISTORICKÉM KONTEXTU

Zdeněk Pavlík

Abstract

An effort was made in this contribution to delimitate the human capital, its different parts and its relation to the economic and social developments. An attention was made to the content of human capital, to possibilities of its measurement and to the problem of quantification. Different parts of human capital is difficult to quantify and so it is not possible their comparison and to detect their evolution. The concept of human capital originates in the market economy, but it is possible to find out it speculatively during the whole period of humanization, The development of human capital could be understood in the sense of social and economic development.

Key words: human capital and its parts, quantification, human capital in history

ÚVOD

Lidský kapitál je v ekonomii vymezen jako zásoba technických znalostí a dovedností ztělesněných v pracovních silách celé země, jež jsou výsledkem formálního vzdělání a praxe získané v zaměstnání (Samuelson...,1991). koncept lidského kapitálu vzniká až v období tržního hospodářství a můžeme ho vysledovat již u klasiků politické ekonomie. Fakticky je však součástí nebo jednou stránkou rozvoje lidstva a společnosti od počátků hominizačního procesu. Tento koncept se stává v jistém smyslu módním a v současné době se vydělují jeho některé aspekty (části), které jsou vzájemně propojené a je někdy obtížné je oddělit. Tak se někdy hovoří o bio-fyzickém kapitálu, za který se považuje zdravotní stav; je zřejmé, že zdraví je důležitý aspekt lidského rozvoje. V ekonomické reprodukci se výrazně projevuje pracovní kapitál, jehož součástí je úroveň vzdělání a získané zkušenosti. V jeho rámci nebo samostatně můžeme vydělit intelektuální kapitál, který vystihuje schopnost fantazie a inovace (vynalézavosti). Jiným aspektem lidského kapitálu je kulturní a morální kapitál, který je důležitý v rozvoji společnosti a je součástí sociálního kapitálu v širokém slova smyslu. Dále lze hovořit organizačním kapitálu, strukturálním kapitálu nebo kapitálu institucionálním. Ne všechny části lidského kapitálu jsou vyjádřitelné finančně a některé z nich nelze ani kvantifikovat bez nalezení ukazatelů, které je mohou lépe nebo hůře vystihnout.

Investice do vzdělání má v rozvoji společnosti podobný význam jako investice do budov a strojů. Předpokládáme ideální stav, že lidé jsou odměňováni podle toho, kolik tomu kterému podniku nebo obecně dané společnosti přinášejí. Potom taková investice do vzdělání může mít stejný efekt jako zakoupení nového stroje (Becker, 1993). Tak by mělo platit a v řadě případů to bylo zjištěno, že příjem osob závisí na jejich vzdělání. Bylo také zjištěno, že lidé s vyšším vzděláním mají také v průměru vyšší příjmy a mají i některé další výhody, např.

mají nižší riziko nezaměstnanosti. Jestliže efektivnost investice do vzdělání lze do určité míry vystihnout zvýšeným příjmem jednotlivce, riziko nižší nezaměstnanosti je prakticky neměřitelné.

Posuzování investice lidí do vzdělání je relativně jednoduché, neboť se dá měřit délkou školní docházky. Ani zde však nejde o přímý vztah. Délka školní docházky je pouze zástupcem úrovně vzdělanosti, kterou bychom mohli měřit pouze kdybychom ji kvantifikovali. Vzdělanost je totiž určitá kvalita, která není přímo měřitelná, což je právě charakteristickým rysem kvality. Neméně složité je vyjádření zkušenosti pokud se nespokojíme časovou délkou praxe, což nemusí být shodné s dobou zaměstnání, neboť pracovník může v průběhu života vystřídat celou řadu zaměstnání. Také toto střídání může být jak negativní (pracovník nevyužije zkušenosti z minulé práce a musí si osvojit nové zkušenosti), tak pozitivní (pracovník v nové práci zhodnotí nebo je může i dále rozvinout). Podobně kvalitativní pojem je i sám lidský kapitál, pokud ho neomezíme na počet obyvatelstva (početní velikost populace), event. doplněnou jeho věkovou strukturou, což je také kvantitativní hledisko.

Nebude na škodu si zde všimnout v této souvislosti problému kvantifikace. Kvantifikace je přidělování různým znakům kvality velikost nebo váhu, aniž postihneme tuto kvalitu v celku. Kvantifikace je základem operacionalizace, kterou vybereme znaky, které je možno kvantifikovat. V podstatě vytváříme mentální paradigmaty, která v realitě neexistují. Každá kvalita jako část reality je jedinečná a pouze více nebo méně podobná jiné části reality. Jestliže se nám jeví tyto části jako stejné, je to pouze v důsledku naší neschopnosti najít jejich rozdíly (např. 2 kousky křídly o stejné hmotnosti i tvaru jsou jen zdánlivě zcela totožné, neboť mi nejsme schopni odhalit jejich vnitřní strukturu; podobně to platí o 2 atomech stejného prvku aj.). Čím je určitá část reality složitější, tím má srovnávání subjektivnější charakter, neboť většinou neuvádíme důvody takového soudu. To platí o kvalitě každého člověka, jeho vzdělanosti nebo zkušenosti, kvalitě lidského kapitálu nebo kvalitě demokracie.

V realitě je něco daleko nebo blízko, něčeho je hodně nebo málo. To vše jsou kvalitativní vyjádření, neboť tato hodnocení jsou pro každého odlišná. Přitom vzdálenost nemusí být je fyzická, ale může být také sociální nebo ekonomická, etnická, kulturní apod. Kvantifikujeme měřením nebo čítáním. Velikost populace je daná počtem jedinců, které ji vytvářejí. Jestliže kvalita je vyjádřením vnitřní podstaty daného jevu nebo události a je tím přímo nesrovnatelná s jinou kvalitou, nedá se od dané kvality odtrhnout, kvantitativní určení je vyjádřením vnější stránky daného jevu nebo události, je to maximální zjednodušení reality a je od vlastního jevu odtržitelné; můžeme je tedy srovnávat s jinou kvantitou. Srovnání početní velikosti dvou populací je sice důležitý poznatek, ale o kvalitě těchto populací nic nevypovídá (abstrahuje od jejich podstaty). Česko mělo v roce 2008 přibližně stejný počet obyvatelstva jako Belgie, Guinea, Maďarsko a Tunisko. Říká nám to něco více o těchto obyvatelích více než je jejich počet? Kdybychom o těchto zemích nevěděli nic z jiných zdrojů, říkalo by nám to velmi málo.

Lidský kapitál není výsledkem posledních století; můžeme ho pozorovat prakticky od počátků existence lidstva a pouze jeho název pochází z doby tržní ekonomiky, kde máme i jiné druhy kapitálu, podle kterých získal své pojmenování. Rozvoj lidského kapitálu je souhrnem rozvoje demografického a společenského. Rozvojem chápeme výsledek procesu rozvíjení určitého úseku reality nebo přímo tento proces. Každá část reality probíhá změnami, které je možno označit jako rozvoj, a to bez hodnocení, zda se jedná o pokrok (progresi) nebo naopak o úpadek (regresi). Z tohoto hlediska je rozvoj vlastně synonymem vývoje neboli

stálých změn. Kdybychom chtěli tento rozvoj hodnotit, museli bychom si vytvořit kritéria, podle kterých bychom takové hodnocení prováděli. Rozvojem však chápeme vývoj, který se skládá z růstu, ale také omezování určitých konkurenčních oblastí, rozšiřování nebo naopak zmenšování a koncentraci, obohacování a zvyšování komplexity nebo naopak zjednodušování reality apod. Základní tendencí rozvoje je však z dlouhodobého hlediska růst a zvětšování složitosti reality. Existence rozvoje je tím patrnější, čím se jedná o složitější jevy a procesy. Ve velmi dlouhém časovém horizontu lze hovořit o rozvoji přírodní krajiny, systému vodních toků, rozvoji rostlinné a živočišné říše, o rozvoji hominidů, současného člověka, jeho racionality i individualismu, o rozvoji jazyka, společnosti a kultury, náboženství, ideologií atd.

Počátek existence Země se většinou klade do doby před 4,5 – 5 mld. let, vznik života na ní do období před 3 mld. let. Přitom není známo, jak život vznikl, zda jenom ze zemských zdrojů nebo byl přinesen z vesmíru. Trvalo potom ještě velmi dlouhou dobu, než vznikly složitější biologické organismy došlo k rozvoji rostlinné a později i živočišné říše. V rámci živočišné říše došlo postupně ke vzniku bytostí, které zahrnujeme do třídy savců a z nich se později před 70 – 75 mil. let vyvinul řád primátů a postupně pak před 20 – 30 mil. let čeled' hominidů. V jejich rámci před 2 – 3 mil. vznikl rod homo. Přibližně od této doby probíhá hominizační proces, tedy postupný vznik dnešního poddruhu homo sapiens sapiens. V rámci rodu homo se vyskytovala řada poddruhů (např. homo erectus, homo habilis, homo sapiens neanderthalis), které postupně vymřely nebo se smísily s poddruhem, který přežil. Jako jediný biologický poddruh osídlil člověk celou Zemi. V průběhu hominizačního procesu prožil v Evropě 5 ledových dob, ve kterých probíhaly významné klimatické změny, kterým se musel přizpůsobit a která zároveň přispěly k jeho rozvoji.

V průběhu hominizačního procesu se rozvíjí zároveň i společenská stránka lidské existence. Biologické vztahy mezi lidmi se mění na vztahy bio-sociální a tím zároveň začíná rozvoj lidského kapitálu. Jeho základem je nejdříve samotný počet jedinců neboli početní velikost populací. V počátečním stavu se lidé nelišili od jiných biologických druhů, resp. od svých předchůdců. Žili v tlupách, které nemohly být příliš početné, neboť jejich velikost závisela na množství potravy, které si mohli na vymezeném území opatřit. V podstatě šlo o jejich přežití a tomu byl podřízen i jejich společenský život. Existovala i dělba činností, která byla založena na pohlaví a věku a přísná hierarchická organizace, kterou můžeme pozorovat i u jiných živočišných druhů. Charakter demografické reprodukce tomu odpovídal, úroveň plodnosti se příliš nelišila od úrovně úmrtnosti a celkový populační růst se v dlouhodobém průměru byl blízký nule; relativně časté byly situace, kdy úroveň úmrtnosti v důsledku přírodních katastrof nebo různých epidemií (např. zavlečených od jiných populací) byla tak intenzivní, že ohrozila samou existenci určité populace nebo ji přímo zlikvidovala. Proto se u primitivních populací můžeme setkat s nepřátelstvím k cizincům, které je dodnes patrné i u populací vyspělejších. Toto nepřátelství vůči cizincům může mít i etnické nebo kulturní pozadí.

Rozvoj lidského kapitálu byl v těchto dobách závislý především na demografické reprodukci a jen postupně se přidává rozvoj společenských vztahů mezi lidmi, který je základem rozvoje lidského kapitálu. Za předpokladu přímé závislosti mezi množstvím získané potravy a početní velikosti populace je tento početní růst zároveň ukazatelem rozvoje lidského kapitálu. Dělba činností se mění v dělbu práce, která již předpokládá určitou intelektuální úroveň. Lidé začínají vyrábět různé nástroje, které by jim usnadnily práci (např. pazourek, oštěp). Důležitým znakem rozvoje jsou různé vynálezy nebo následný technologický pokrok. Uvádí se, že např. oheň si osvojily populace již před 500 tis. lety. Zkušenosti a získané

poznatky se předávají dětem a uslozňuje se společenská organizace. Lidé se musí nějakým způsobem vypořádat s neznámými projevy přírody a vznikají tak různé představy (předsudky, mýty), které se stávají součástí primitivních ideologií. Jsou součástí kulturního dědictví, které se do vzniku písma udržuje ústním předáváním. Velkou úlohu zde hrají různí šamani a kouzelníci, později knězi, kteří podávají výklad těchto jevů a zejména, jak se k nim mají lidé chovat (přinášet oběti bohům a bát se jejich trestu, pakliže se nebudou chovat podle jejich příkazů, o který oni mají povědomí).

Demografický rozvoj jako základ rozvoje lidského kapitálu probíhal v nejstarších dobách velmi nerovnoměrně z hlediska času i prostoru a zúčastnili se ho zpočátku desetitisíce a později statisíce lidských jedinců. Charakter demografické reprodukce se v těchto dobách příliš neměnil a na jeho intenzitu lze usuzovat na základě odhadů úrovně obou základních demografických procesů (porodnosti a úmrtnosti) v dobách historických nebo na základě paleodemografických výzkumů; jejich úroveň se pohybovala v rozmezí 35 – 45 narozených a zemřelých na 1000 osob středního stavu a naděje dožití se pohybovala v rozmezí 25 – 30 let. Jedná se o biologické hranice demografické reprodukce, které jsou minimálně ovlivňovány společenskými podmínkami. Podobné hodnoty lze předpokládat od narození africké Evy (podle posledních genetických výzkumů je to matka dnes žijícího lidstva), která žila před 200 – 500 tis. lety; tato dlouhá doba zhruba 10 tis. generací ukazuje na dosud nedostatečnou znalost v této oblasti (Kalibová, 2009).

Z hlediska rozvoje lidského kapitálu jsou důležitá dvě období, která tento rozvoj výrazně ovlivnila. Prvním z nich je přechod od lovectví a sběračství k zemědělství neboli neolitická revoluce, která trvala z dnešního hlediska (nikoliv však z hlediska celkového vývoje lidstva) relativně dlouhou dobu; probíhala postupně v jednotlivých světových oblastech. Ještě dnes žijí populace, které se živí pouze lovem nebo sběrem a samozřejmě i populace, jejichž ekonomika je založena výhradně na zemědělství. Počátky tohoto přechodu se obvykle kladou do doby okolo 10 tis. let před naším letopočtem a zemědělství se stalo postupně základní formou hospodaření až do globální revoluce moderní doby, která začíná počátkem novověku v 15. století. Zemědělství v důsledku zvětšení množství potravy umožnilo nejen dříve neznámý početní růst populací, ale mělo celou řadu jiných, neméně závažných důsledků (Sauvy, 1965). Početní růst populací je v těchto dobách stále základem rozvoje lidského kapitálu a postupně se rozvíjejí i jeho další složky. Zemědělská výroba vyžaduje jinou kvalifikaci než sběr nebo lov. Vyžaduje systematickou činnost a jistý druh dlouhodobého plánování. Dochází ke složitější dělbě práce a zejména se zvyšuje potřeba pracovníků.

Přestože stále existoval tlak početně rostoucí populace na prostředky obživy, zemědělská výroba umožnila i její určité přebytky a proto mohla v této době vzniknout trvalá a větší sídla. Vznikají činnosti, které již nejsou vázány přímo na získávání potravy (vojsko, správní aparát, činnosti, které zajišťují technologický rozvoj zemědělské výroby). V tomto období mají svůj původ také současná světová náboženství a proto je možno pochopit, že jsou všechna zaměřena na podporu porodnosti. Potřeba většího množství práce v zemědělství, kde se mohou uplatnit nejen otroci, ale též děti od nejútlejšího mládí, dobře vysvětluje tuto pronatalitní ideologii. Na zemědělské výrobě byly založeny všechny starověké civilizace. Řada z nich vytvořila velké státní celky s miliony jedinců, které vyžadovaly složitou organizaci a vznik státních celků. Čínská zemědělská civilizace může být příkladem takové civilizace založené na zemědělské výrobě. Výsledky zemědělské výroby závisí velmi na klimatických podmínkách. Jestliže se opakují několik let po sobě neúrody nebo dojde-li k jiným přírodním katastrofám, může to vážně ohrozit dostatek potravy a vznikají hladomory

se všemi sociálními důsledky pro organizaci společnosti. Proto známý čínský filosof (v tom širokém slova smyslu) Konfucius (polovina 1. tisíciletí př. n. l.) vidí úlohu vlády (císaře) v zajištění dostatečných zásob pro období neúrody a v přesunování obyvatelstva do méně zalidněných oblastí. Zároveň však císaři radí a tím ho uklidňuje, že jestliže se však císařské sýpky vyčerpají, nezbyvá mu již žádná možnost, jak hladomoru zabránit.

Specifikou čínského zemědělství bylo intenzivní využívání omezené plochy způsobem umělého zavodňování rýžových polí. Tento systém byl řízen státní správou a to vedlo k velké závislosti zemědělců na státu, posílené vysokým zdaněním výsledků jejich hospodaření. Velké výkyvy v početní velikosti v průběhu krátkých období byly výsledkem klimatických změn (Durand, 1974). Je obtížné hovořit o rozvoji lidského kapitálu ve společnostech, ve kterých dosud neexistuje tržní hospodářství. Čím je společnost na nižším stupni rozvoje, tím má v lidském kapitálu větší význam samotný fyzický počet lidí. Přesto i na tomto stupni rozvoje může mít význam investovat do výchovy a vzdělání otroků a nevolníků. Otroek je podle římského práva mluvící nástroj (instrumentum vocale), ale může být z otroctví propuštěn nebo se vykoupit. Zároveň zřejmě povstání otroků, o kterých máme v historii písemná svědectví, byla organizována vzdělanějšími jedinci. Totéž platí pro čínské zemědělce, jejichž postavení je někde mezi otroky a nevolníky.

Velmi zajímavou zůstává otázka, proč žádná z tradičních zemědělských civilizací nepřekročila rámec této výroby a proč se jádro dalšího lidského rozvoje přesunulo do oblastí, které pro rozvoj rozsáhlého zemědělství nejsou tak výhodné jako Čína, Egypt nebo povodí řek Eufrat a Tigris. Zdá se, že soustředění zájmu společnosti pouze na získávání potravy může mít i negativní důsledky. V dobách neúrody se lidé vyhánějí z měst, neboť na venkově lze přece jen sehnat něco k obživě, ale důvody mohou být i bezpečnostní (hladové bouře). Tím se ovšem zastavil rozvoj činností, které bezprostředně se zemědělství nesouvisely a byly právě koncentrovány ve městech nebo větších aglomeracích.

Podle A. J. Toynbeeho existovalo na světě pět nezávislých neafiliovaných civilizací, z nichž 3 mají bezprostřední vztah rozvoji civilizace evropské: Sumero-Akkadská, Egyptská a Egejská; z poslední z nich se vytvořila civilizace Helénská (Krejčí, 2002). Základem těchto velkých civilizací je zemědělská výroba. Zemědělství se však dostává postupně do oblastí, které nejsou tak příznivé jeho rozvoji, zejména v tak velkém měřítku. Je to především Řecko, které nebylo od výše uvedených civilizací relativně příliš vzdáleno a zároveň nemělo tak výhodné podmínky pro zemědělskou výrobu většího rozsahu, což podnítilo rozvoj celé řady nezemědělských činností. Důležitý je rozvoj poznání a vědy, zvyšuje se role jedince a individuálního vědomí na úkor vědomí kolektivního. Na rozvoj lidského kapitálu má vliv i prosazování politické rovnosti nejprve svobodných občanů, jejichž výrazem je antická demokracie.

Jestli neolitická revoluce jako důležitý mezník lidstva byla založena na zemědělství, druhý neméně důležitý mezník lidstva globální revoluce moderní doby je založen na odzemědělstění a na rozvoji jiných činností samozřejmě s tím, že tento rozvoj poznání a technologií zvyšuje i produktivitu zemědělské výroby. Začíná probíhat v 16. století a bude zřejmě zakončena v tomto století. Zároveň to je však doba, kdy ne všechny potraviny se obrátí v početní růst populace, ale dochází v jejím rámci k revoluci demografické, kdy se revolučním způsobem mění charakter demografické reprodukce. V důsledku rozvoje lékařství i celkové životní úrovně dochází ke snižování úrovně úmrtnosti a k prodlužování délky lidského života. Hrubá míra úmrtnosti klesá zhruba na jednu třetinu (okolo 10 zemřelých na 1000 obyvatel středního stavu) a zdvojnásobuje se naděje dožití na úroveň nad 70 let. Také

druhá složka demografické reprodukce prochází revolučními změnami, charakterizovanými rozšířením uvědomělého plánování počtu dětí. (úhrnná plodnost se snižuje z 5 dětí na 2). Lze si těžko představit, že by zůstal zachován pozitivní vztah mezi množstvím potravy a početním růstem populací (Schultz, 1994).

Všechny složky globální revoluce moderní doby, revoluce průmyslová, revoluce v systému osídlení (intenzivní urbanizace) revoluce vědecká a technologická, emancipace žen, sekularizace, revoluce v informačních systémech i v dostupnosti informací, revoluce ve vzdělávání, růst individualismu a svobody jedince působí na rozvoj lidského kapitálu jako celku nebo na některé jeho části. Snižuje se význam počtu jedinců v jednotlivých populacích a zvyšuje se význam jejich vzdělání a zkušeností. Zároveň však v důsledku demografické revoluce jako jedné z nejdůležitějších složek globální revoluce moderní doby dochází k procesu demografického stárnutí, které může mít na velikost lidského kapitálu negativní vliv, i když jde o jev společensky pozitivní. Závisí na tom, jak budeme lidský kapitál vymezovat, zda půjde především o ekonomické hledisko nebo zda půjde o hledisko širěji společenské.

References

Becker G. S., 1993: Human Capital: A theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd edition Published by arrangement with the National Bureau of Economic Research.

Durand J., 1974: Historical Estimates of World Population: An Evaluation. Philadelphia,

Kalibová K., Z. Pavlík a A. Vodíková, 2009: Demografie (nejen) pro demografy. Slon, Praha

Krejčí J., 2002: Postižitelné proudy dějin. Slon, Praha

Samuelson P. A, W. D. Nordhaus, 1991: Ekonomie. Svoboda Praha.

Sauvy A., 1965: Théorie générale de la population, vol. I. PUF Paris.

Schultz T. P., 1994: Human Capital, family planning and their effects on the population growth. Yale University imprint No. 707, YU New Haven, Economic Growth Center

Kontakty

Zdeněk Pavlík

katedra demografie Fakulty informatiky a statistiky VŠE Praha

zdenek.pavlik.kdem@vse.cz